

Joanna Cichoń

Coventry and Warwickshire Mind, Coventry, Wielka Brytania

A analiza porównawcza ścieżki edukacji pielęgniarki psychiatrycznej w Polsce i Anglii

Comparative analysis of the mental health nurse education process
 in Poland and England

STRESZCZENIE

Rodzaj otrzymanego wykształcenia determinuje rolę zawodową. Celem niniejszego artykułu jest analiza porównawcza ścieżki edukacyjnej pielęgniarki psychiatrycznej w Polsce i Anglii oraz omówienie podstaw, na jakich uznawane są kwalifikacje uzyskane w Polsce wraz z przedstawieniem celów i programów kształcenia pielęgniarek w obu tych państwach. Pod uwagę wzięto kształcenie na poziomie licencjackim w Polsce i Anglii oraz kształcenie podyplomowe, które realizowane jest podczas kursu kwalifikacyjnego i szkolenia specjalizacyjnego w Polsce.

Problemy Pielęgniarstwa 2016; 24 (2): 136–141

Słowa kluczowe: pielęgniarstwo psychiatryczne; edukacja; Polska; Anglia

ABSTRACT

The type of received education determines the performed role in the profession. In this article, the aim of which was the comparative analysis of the Mental Health Nurse education process in Poland and England as well as a discussion about the recognition of Polish qualifications, the goals and programmes of nursing education in these countries were presented. The education at the undergraduate in Poland and England and postgraduate education, realized during the qualification course and the specialization in Poland were taken into account.

Problemy Pielęgniarstwa 2016; 24 (2): 136–141

Key words: mental health nursing; education; Poland; England

Wstęp

Rola współczesnej pielęgniarki psychiatrycznej jest w dużej mierze podyktowana miejscem wykonywania pracy oraz rodzajem otrzymanego wykształcenia. Powstaje pytanie, czy ma ona ograniczać się tylko do bezpośredniej opieki nad pacjentem, obserwacji i oceny jego stanu, czy może jest to całościowa opieka sprawowana przez członka zespołu interdyscyplinarnego [1]. Kształcenie — zarówno w Polsce, jak i w Anglii — zgodne jest z założeniami procesu bolońskiego, który rozpoczął się od podpisania przez przedstawicieli 29 krajów europejskich deklaracji bolońskiej, a prowadzić miał do utworzenia w 2010 roku Europejskiego Obszaru Szkolnictwa Wyższego. I choć edukacja pie-

lęgniarek zgodnie z przyjętymi uzgodnieniami odbywa się na podstawie trzech poziomów kształcenia, przy zastosowaniu systemu punktów kredytowych (ECTS, *European Credit Transfer System*), to jednak programy nauczania zawierają istotne różnice. Rozważania te przyczyniły się do powstania niniejszego artykułu, w którym porównano ścieżkę edukacyjną pielęgniarki psychiatrycznej w Polsce i Anglii, a także omówiono możliwość podjęcia pracy przez polskie pielęgniarki w Anglii [2, 3].

Cel pracy

Celem przedstawionej pracy jest analiza porównawcza ścieżki edukacyjnej pielęgniarki psychiatrycz-

Adres do korespondencji: mgr Joanna Cichoń, 1 Kildale Close, CV1 5ND Coventry, UK, tel.: +44 7856764682, 510 491 326

DOI: 10.5603/PP.2016.0022

nej w Polsce i Anglii oraz omówienie zasad, na jakich uznawane są kwalifikacje uzyskane w Polsce.

Material i metody

W niniejszej pracy posłużono się metodą monografii pedagogicznej, która jest uważana za pomocną w badaniu porównawczym podobnych rozwiązań (w tym przypadku — kształcenia w zbliżonym zakresie w 2 krajach) i pozwala na ich ocenę. Do realizacji tej metody zastosowano, według wytycznych Pilcha [4], technikę analizy dokumentów. Przedmiotem badań ścieżki polskiej uczyniono program kształcenia licencjackiego na kierunku pielęgniarstwo realizowany przez Wydział Nauk o Zdrowiu Uniwersytetu Jagiellońskiego (WNoZ UJCM) w Krakowie oraz programy kursu kwalifikacyjnego i szkolenia specjalizacyjnego z zakresu pielęgniarstwa psychiatrycznego w przypadku Polski. Instytucją edukacyjną po stronie angielskiej był Uniwersytet w Southampton i program kształcenia na kierunku pielęgniarstwo psychiatryczne (Mental Health Nursing).

Wyniki

Regulacje prawne kształcenia pielęgniarów w Polsce i w Anglii

Kształcenie pielęgniarów w Polsce jest regulowane przez Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (MNiSW) z dnia 9 maja 2012 roku w sprawie standardów kształcenia dla kierunków: lekarskiego, lekarsko-dentystycznego, farmacji, pielęgniarstwa i położnictwa, zgodnie z dyrektywą 2005/36/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 7 września 2005 w sprawie uznawania kwalifikacji zawodowych [5, 6]. Wymagania ogólne zakładają nie mniej niż 6 semestrów kształcenia na **studiach pierwszego stopnia**, podczas których zrealizowane zostanie minimum 4720 godzin zajęć teoretycznych i praktyk. Do zdobycia dyplomu, czyli uprawnień pielęgniarza ogólnej, należy zrealizować 180 punktów ECTS.

Zgodnie z ustawą o zawodach pielęgniarzy i położnej z dnia 15 lipca 2011 roku, do **kursu kwalifikacyjnego** w dziedzinie pielęgniarstwa psychiatrycznego może przystąpić pielęgniarz, która oprócz posiadania aktualnego prawa wykonywania zawodu, wykaże co najmniej 6-miesięczny staż pracy w zawodzie oraz pozytywnie przejdzie postępowanie kwalifikacyjne. Na przeprowadzenie kursu przeznaczonych jest 310 godzin dydaktycznych, z czego 130 godzin na zajęcia teoretyczne i 180 na zajęcia praktyczne. Z kolei warunkiem przystąpienia do **szkolenia specjalizacyjnego**, oprócz posiadania aktualnego prawa wykonywania zawodu, jest przepracowanie w zawodzie co najmniej 2 lat w okresie ostatnich 5 lat oraz pozytywne przejście postępowania kwalifikacyjnego.

Program przewiduje 825 godzin dydaktycznych, w tym 400 godzin zajęć teoretycznych oraz 425 godzin zajęć praktycznych [7].

Programy kształcenia pielęgniarów w Anglii muszą zostać zaakceptowane przez Brytyjską Radę Pielęgniarstwa i Położnictwa (NMC, *Nursing&Midwifery Council*). Standardy kształcenia zakładają zgodną z wymienioną wcześniej dyrektywą 2005/36/WE Parlamentu Europejskiego liczbę godzin (4600), z których 50% stanowi nauczanie teoretyczne, a 50% praktyczne. Uczelnie mogą prowadzić **kształcenie licencjackie** na czterech kierunkach pielęgniarstwa. Są to: pielęgniarstwo dorosłych (*adult nursing*), pielęgniarstwo pediatryczne (*children's nursing*), pielęgniarstwo w upośledzeniach umysłowych (*learning disabilities nursing*) oraz pielęgniarstwo psychiatryczne (*mental health nursing*). Nauka na wszystkich wymienionych kierunkach nie może trwać krócej niż 3 lata [8].

Analiza celów i programu kształcenia w modułach Psychiatria i pielęgniarstwo psychiatryczne oraz Praktyka zawodowa — pielęgniarstwo psychiatryczne, realizowanych przez WNoZ UJCM w Krakowie

Wiedza, umiejętności i kompetencje społeczne to obszary, do działania w których przygotowują absolwenta studia licencjackie na kierunku pielęgniarstwo realizowanym przez Wydział Nauk o Zdrowiu UJCM w Krakowie. W poniższej analizie skupiono się na przedstawieniu dwóch modułów: Psychiatria i pielęgniarstwo psychiatryczne oraz Praktyka zawodowa — pielęgniarstwo psychiatryczne. Są one przeprowadzane w trakcie 5. i 6. semestru studiów licencjackich, a co z tym związane, od studenta wymaga się wiedzy, umiejętności i kompetencji z zakresu psychologii, filozofii, etyki zawodu pielęgniarzy, podstaw pielęgniarstwa, chorób wewnętrznych i pielęgniarstwa internistycznego [9, 10].

Głównym celem modułu Psychiatria i pielęgniarstwo psychiatryczne jest: zdobycie przez studenta wiedzy, umiejętności oraz ukształtowanie postaw, umożliwiających objęcie profesjonalną opieką pielęgniarzą pacjentów z zaburzeniami psychicznymi [9]. Uzupełniają go cele modułu Praktyka zawodowa — pielęgniarstwo psychiatryczne, które zwracają uwagę na pogłębienie przez studenta wiedzy, udoskonalenie umiejętności oraz kształtowanie postaw umożliwiających objęcie profesjonalną opieką pielęgniarzą pacjentów z zaburzeniami psychicznymi, a także uświadamiają konieczność systematycznego uzupełniania i uaktualniania wiedzy.

Tematyka wykładów porusza wiele istotnych kwestii, takich jak etiologia i epidemiologia zaburzeń psychicznych, psychopatologia ogólna i szczegółowa, zaburzenia psychiczne w chorobach somatycznych,

samobójstwa, choroby afektywne, psychozy i inne zaburzenia psychiczne wraz z metodami leczenia oraz analiza ustawy o ochronie zdrowia psychicznego. Znaczna część wykładów przeznaczona została na omówienie pielęgnacji w wybranych zaburzeniach psychicznych, a także komunikacji z chorym psychicznie, jego rodziną i środowiskiem czy udziału pielęgniarki w diagnostyce i terapii kompleksowej i rehabilitacji psychiatrycznej [9]. Podczas zajęć praktycznych poruszane są tematy modelu psychiatrycznej opieki zdrowotnej w Polsce, oddziału psychiatrycznego jako środowiska terapeutycznego, praw pacjenta, obserwacji pod kątem objawów psychopatologicznych oraz interpretacji zachowań pacjentów, udziału pielęgniarki w farmakoterapii, socjoterapii i psychoterapii, pielęgnowania chorych z wybranymi zaburzeniami oraz zastosowania modelu Nancy Roper w opiece nad chorym psychicznie [10].

Do ukończenia modułu Psychiatria i pielęgniarstwo psychiatryczne i uzyskania 6 punktów ECTS wymagane jest zrealizowanie 60 godzin wykładów, 80 godzin zajęć praktycznych oraz 30 godzin samokształcenia. W łącznym nakładzie pracy studenta, wynoszącym 210 godzin, uwzględniono 10 godzin przygotowania do zajęć praktycznych i 30 godzin przygotowania do egzaminu. Daje to przeliczenie: **1 ECTS = 35 godzin**. Moduł Praktyka zawodowa — pielęgniarstwo psychiatryczne, zakłada 40 godzin zajęć praktycznych w oddziale szpitalnym, za które student otrzymuje 1 punkt ECTS, czyli: **1 ECTS = 40 godzin** [10].

Analiza celów i programu kształcenia założonych dla kursu kwalifikacyjnego w dziedzinie pielęgniarstwa psychiatrycznego

Celem głównym kursu kwalifikacyjnego w dziedzinie Pielęgniarstwa psychiatrycznego jest uzyskanie kwalifikacji do udzielania określonych, specjalistycznych świadczeń zdrowotnych wchodzących w zakres tej dziedziny. Aby uzyskać zaświadczenie o ukończeniu kursu, pielęgniarka musi osiągnąć założone efekty z zakresu wiedzy, umiejętności i kompetencji społecznych. Ich realizacja jest podzielona na 5 modułów, w skład których wchodzi uwarunkowania prawne w psychiatrii, komunikowanie interpersonalne z pacjentem z zaburzeniami psychicznymi, ochrona zdrowia psychicznego, klinika wybranych zaburzeń psychicznych i metody ich leczenia oraz opieka pielęgniarska nad pacjentami z zaburzeniami psychiatrycznymi, rehabilitacja psychiatryczna i psychiatria środowiskowa. Podczas kursu kwalifikacyjnego prowadzone są zajęcia praktyczne, które odbywają się w jednostkach, takich jak poradnia zdrowia psychicznego, oddział psychiatryczny dla dorosłych, oddział psychiatryczny dla dzieci i młodzieży, oddział dzienny psychiatryczny, stacjonarny oddział rehabilitacji lub oddział/zespół leczenia środowiskowego [11].

Analiza celów i programu kształcenia założonych dla szkolenia specjalizacyjnego w dziedzinie Pielęgniarstwa psychiatrycznego

Polski system kształcenia pielęgniarek umożliwia uzyskanie tytułu specjalisty w dziedzinach pielęgniarstwa psychiatrycznego. Celem kształcenia jest przygotowanie pielęgniarki do samodzielnego wykonywania określonych świadczeń specjalistycznych, pełnienia roli lidera, który wdraża zmiany w praktyce, ocenia rozwój własny oraz członków zespołu pielęgniarskiego, uczestniczy w projektowaniu i prowadzeniu kształcenia zawodowego i podyplomowego pielęgniarek oraz innych przedstawicieli opieki zdrowotnej. Są one realizowane w oparciu o moduły, takie jak humanistyczno-społeczne podstawy specjalizacji, ochrona zdrowia psychicznego, organizacja opieki psychiatrycznej, klasyfikacja i klinika zaburzeń psychiatrycznych oraz metody leczenia, komunikowanie interpersonalne z pacjentem z zaburzeniami psychicznymi, profesjonalna opieka pielęgniarska nad osobami z zaburzeniami psychicznymi, psychoedukacja i rehabilitacja psychiatryczna [12].

Staże, będące główną częścią kształcenia podczas szkolenia specjalizacyjnego, odbywają się w poradniach zdrowia psychicznego, na oddziałach ogólnopsychiatrycznych dla dorosłych, oddziałach psychiatrycznych dla dzieci i młodzieży, oddziałach psychogeriatrycznych, oddziałach detoksykacyjnych, oddziałach terapii uzależnień od alkoholu lub oddziałach leczenia alkoholowych zespołów abstynencyjnych, oddziałach (zespołach) leczenia środowiskowego czy oddziałach rehabilitacji psychiatrycznej [12].

Analiza celów i programu kształcenia na kierunku Pielęgniarstwo psychiatryczne na Uniwersytecie w Southampton

Kształcenie na Uniwersytecie w Southampton odbywa się w oparciu o moduły. Podczas pierwszego roku studenci realizują moduły wprowadzające, czyli podstawy nauk o zdrowiu, podstawy pielęgniarstwa, stosowane nauki medyczne oraz zasady praktyki pielęgniarskiej. W każdym z semestrów realizowane są także praktyki zawodowe. Warto nadmienić, że dwa pierwsze semestry są realizowane na podstawie tego samego programu nauczania dla wszystkich specjalności pielęgniarskich prowadzonych na Uniwersytecie w Southampton. Kształcenie specjalistyczne rozpoczyna się podczas trzeciego i czwartego semestru, który obejmuje kolejne moduły: stany nagłe, opieka długoterminowa, zachowanie stanowiące wyzwanie, praktyki zawodowe realizowane w każdym z semestrów. Podczas ostatniego roku studenci realizują moduły: opieka całościowa, przywództwo, zarządza-

nie, badania dla dobrej praktyki, zajęcia praktyczne odbywające się zarówno w 5., jak i w 6. semestrze. Cele kształcenia w modułach, bezpośrednio związanych z pielęgniarstwem psychiatrycznym, zostały przedstawione poniżej [13, 14].

Moduł stany nagłe posiada część wspólną dla wszystkich specjalności pielęgniarstwa oraz część dotyczącą zdrowia psychicznego. Jako cele w tym zakresie założono zdolność studenta do:

- analizy podstaw filozoficznych w opiece nad pacjentami w psychiatrycznych stanach nagłych,
- analizy umiejętności niezbędnych do oceny pacjentów doświadczających szerokiej gamy nagłych stanów psychiatrycznych,
- określenia wspólnego, opartego na partnerstwie, planu opieki dla osób w psychiatrycznych stanach nagłych,
- analizy znaczenia grup terapeutycznych w opiece nad ludźmi z problemami psychicznymi,
- wartościowania używanych narzędzi do oceny ryzyka.

Podczas realizacji tego modułu studenci zapoznają się z informacjami na temat zaawansowanej komunikacji terapeutycznej, strategii radzenia sobie dla osób z problemami psychicznymi, teorii zdrowia psychicznego, reguł diagnozy psychiatrycznej, opieki i interwencji podejmowanych względem osób z zaburzeniami psychicznymi, tj. psychoza, zaburzenia afektywne czy lękowe. Wprowadzeni zostają w temat opieki i interwencji dla chorych w różnych grupach wiekowych, zasad terapii grupowej, psychofarmakologii oraz ustawodawstwa. Przygotowani zostaną do umiejętnego rozwiązywania problemów oraz nabędą umiejętności refleksyjnej praktyki oraz przeprowadzania skutecznej superwizji [15].

Celem modułu zachowanie stanowiące wyzwanie jest zdobycie przez studenta umiejętności do:

- przedstawienia zarysu teorii rozwoju osobowości,
- analizy znaczenia relacji terapeutycznej w poprawie samopoczucia osoby, która prezentuje zachowania stanowiące wyzwanie,
- przedstawienia roli pielęgniarstwa w zapewnianiu opieki dla osoby, która prezentuje zachowania stanowiące wyzwanie,
- omówienia roli refleksyjnej praktyki i superwizji dla zapewniania należytej opieki,
- omówienia udziału polityki i etyki w zapewnianiu opieki skoncentrowanej na osobie,
- krytycznej oceny współczesnych wpływów etycznych, prawnych, zawodowych i filozoficznych na charakter opieki skoncentrowanej na osobie.

Program modułu zakłada poznanie teorii rozwoju osobowości, szeroko pojętych zaburzeń osobowości, niepełnosprawności umysłowej, wiadomości na temat

psychologii sądowej, samookaleczenia, nadużywania, opanowywania sytuacji trudnych, efektów maltretowania, terapii dialektyczno-behawioralnej oraz prawnych i etycznych aspektów psychiatrii sądowej [16].

Podczas modułu opieka całościowa student realizuje cele, takie jak:

- wykazanie umiejętności interpersonalnych, rozumowania klinicznego oraz zdolności diagnostycznych w podejmowaniu decyzji przy ocenie, planowaniu i świadczeniu kompleksowej opieki,
- przedstawianie pogłębionej wiedzy na temat etiologii, leczenia, potrzeb i całościowej opieki dla osób z różnorodnymi zaburzeniami psychicznymi,
- krytyczna ocena bazy dowodów psychologicznych i socjologicznych, które mogą być wykorzystane do kompleksowych interwencji terapeutycznych,
- demonstrowanie umiejętności komunikacyjnych niezbędnych do opieki nad osobami z zaburzeniami psychicznymi i ich rodzinami, w trudnej sytuacji zaburzenia zdrowia psychicznego,
- krytyczna analiza kwestii odnoszących się do ochrony osób ze złożonymi potrzebami zdrowia psychicznego.

Moduł ten jest realizowany jako symulowana praktyka, podczas której student sprawuje opiekę nad grupą 4 do 6 pacjentów. Program modułu zakłada przeprowadzenie procesu decyzyjnego, prowadzącego do zapewnienia jak najlepszej opieki dla chorego borykającego się z wybranymi problemami. Student może napotkać na tematy: prób samobójczych, terapii grupowej (kognitywnej, uzależnień, behawioralnej i innych), wczesnych interwencji, leczenia farmakologicznego, psychoterapeutycznego i fizycznego, sytuacji kryzysowych w psychiatrii, psychiatrii środowiskowej, bezpieczeństwa w środowisku leczniczym, edukacji psychiatrycznej oraz wpływu efektywnej superwizji na skuteczne przywództwo [17].

Zajęcia praktyczne na Uniwersytecie w Southampton, odbywają się w każdym z semestrów, dając łączną liczbę 2375 godzin. Podczas ich realizacji studenci zdobywają 75 punktów ECTS. Trzy z sześciu zajęć praktycznych są częścią wspólną dla wszystkich kierunków pielęgniarstwa i mają miejsce w jednostkach sprawujących opiekę szpitalną dla dorosłych, opieką środowiskową dla dorosłych i opieką szpitalną geriatryczną. Pozostałe zajęcia odbywają się w jednostkach odpowiednich dla danej specjalności. Biorąc pod uwagę moduły, charakterystyczne dla pielęgniarstwa psychiatrycznego, liczba godzin przeznaczonych na kształcenie specjalistyczne w zakresie psychiatrii i pielęgniarstwa psychiatrycznego na wynosi 1884 godziny, podczas których realizacji student zdobywa 75 punktów ECTS. W przeliczeniu na 1 punkt ECTS daje to: **1 ECTS = 25 godzin pracy** [18].

Omówienie cech wspólnych i odróżniających przedstawione systemy kształcenia

Poddając analizie ścieżkę edukacyjną pielęgniarki psychiatrycznej, jaką oferują systemy kształcenia w Polsce i w Anglii, można wyodrębnić różnice i podobieństwa. Zaczynając od cech wspólnych ofert edukacyjnych obu krajów, uwagę zwraca dążenie do zwiększania samodzielności pielęgniarki w opiece nad chorym psychiatrycznym oraz do pełnienia roli lidera w zespole sprawującym opiekę. Podkreśla się misję pielęgniarki jako członka zespołu interdyscyplinarnego w kompleksowej terapii chorego z zaburzeniami psychicznymi. Ponadto zwraca się uwagę na filozoficzne aspekty refleksyjnej praktyki, a umiejętności i wiedza zdobywane są poprzez bezpośredni kontakt z pacjentem podczas zajęć praktycznych.

Najistotniejsze różnice można zauważyć w tym, iż system szkolnictwa wyższego w Polsce daje możliwość uzyskania jedynie kompetencji pielęgniarki ogólnej, podczas gdy system angielski pozwala na otrzymanie edukacji w jednej z czterech specjalności pielęgniarskich. Również liczba godzin przeznaczonych na kształcenie specjalistyczne w zakresie psychiatrii i pielęgniarstwa psychiatrycznego na poziomie licencjatu w Anglii jest o około 500 godzin większa niż wspólna ich liczba dla polskiego kształcenia na tym samym poziomie, kursu kwalifikacyjnego i szkolenia specjalizacyjnego. Z kolei liczba godzin realizowanych w przeliczeniu na jeden punkt ECTS była wyższa w przypadku kształcenia licencjackiego w Polsce. Ponadto w systemie angielskim studenci zyskują przygotowanie do przeprowadzania terapii, m.in. behawioralnej, kognitywnej, uzależnień, podczas gdy w Polsce pielęgniarka zyskuje wiedzę jedynie ma temat psychoedukacji pacjenta w zaburzeniach psychicznych i uzależnionych oraz jego rodziny, którą może wykorzystywać wyłącznie pod warunkiem ukończenia kształcenia podyplomowego.

Kształcenie w Polsce a możliwość pracy jako pielęgniarka psychiatryczna w Anglii

Pielęgniarka, chcąc podjąć pracę w Anglii, spotyka się z wymogiem rejestracji w NMC, czyli brytyjskim odpowiedniku polskich Izb Pielęgniarek i Położnych. Od niedawna istnieje także wymóg potwierdzonej testem International English Language Testing System (IELTS) znajomości języka angielskiego na poziomie 7.0. Dotyczy to jednak tylko możliwości rejestracji jako pielęgniarka osób dorosłych (ang. *Adult Nurse*). Droga do uzyskania potrzebnych kwalifikacji nie jest zamknięta. W ofercie większości brytyjskich uczelni, w tym uniwersytetu w Southampton, znaleźć można dwuletni kurs Postgraduate Diploma in Nursing — Mental Health (PGDip). Po zrealizowaniu 4600 godzin, obejmujących zarówno praktykę, jak i teorię,

absolwent może ubiegać się o uzyskanie rejestracji w NMC już jako pielęgniarka psychiatryczna (ang. *Mental Health Nurse*) [19, 20].

Wnioski

Przedstawiona analiza porównawcza pozwala stwierdzić, że:

- droga do uzyskania kompetencji i wiedzy niezbędnych dla pielęgniarki psychiatrycznej jest znacznie krótsza i mniej zawiła w systemie angielskim;
- w obu państwach dąży się do zwiększania samodzielności zawodowej i nabywania specjalistycznych kompetencji;
- polska pielęgniarka, chcąc pracować na stanowisku pielęgniarki psychiatrycznej w Anglii, musi dodatkowo ukończyć 2-letni cykl kształcenia uzupełniającego.

Piśmiennictwo

1. Usher K., Grigg M.: Pielęgniarstwo psychiatryczne. Problemy i kierunki rozwoju. ICN, Genewa 2009.
2. Kraśniewski A.: Proces Boloński. Warszawa, Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji 2009.
3. Proces Boloński. W: <http://www.nauka.gov.pl/proces-bolonski/procesbolonski.html> [dostęp: 26.03.2016].
4. Pilch T.: Zasady badań pedagogicznych. Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Żak 2001.
5. Rozporządzenie MNiSW z dnia 9 maja 2012 roku w sprawie standardów kształcenia dla kierunków: lekarskiego, lekarsko-dentystycznego, farmacji, pielęgniarstwa i położnictwa. Pielęgniarstwo A. Studia pierwszego stopnia: 45–80.
6. Artykuł 31 dyrektywy 2005/36/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z 7.09.2005 roku w sprawie uznawania kwalifikacji zawodowych.
7. Ustawa z dnia 15 lipca 2011 r, o zawodach pielęgniarki i położnej. Kształcenie podyplomowe pielęgniarek i położnych: 7–11.
8. Standards for pre-registration nursing. W: <https://www.nmc.org.uk/globalassets/sitedocuments/standards/nmc-standards-for-pre-registration-nursingeducation.pdf> [dostęp: 29.02.2016].
9. Program kształcenia: Psychiatria i piel. psychiatryczne na WNoZ UJ CM, Kraków. W: <http://www.wnz.uj.edu.pl/programy-ksztalcenia-2015/2016> [dostęp: 29.02.2016].
10. Program kształcenia: Praktyka zawodowa — Psychiatria i piel. psychiatryczne na WNoZ UJ CM, Kraków W: <http://www.wnz.uj.edu.pl/programy-ksztalcenia-2015/2016> [dostęp: 29.02.2016].
11. Program kształcenia kursu kwalifikacyjnego w dziedzinie Pielęgniarstwo psychiatryczne. W: http://www.ckppip.edu.pl/uploads/docs/Programy_ksztalcenia/kursy_kwalifikacyjne_1/Piel%C4%99gniarstwo_psychiatryczne.pdf [dostęp: 14.03.2016].
12. Program kształcenia szkolenia specjalizacyjnego w dziedzinie Pielęgniarstwo psychiatryczne. W: http://ckppip.edu.pl/uploads/docs/Programy_ksztalcenia/Szkolenia%20specjalizacyjne_1/Piel%C4%99gniarstwo_psychiatryczne.pdf [dostęp: 14.03.2016].

13. Programme on Mental Health Nursing, University of Southampton. W: http://www.southampton.ac.uk/healthsciences/undergraduate/courses/bsc_nursing_mental.page?#programme_overview [dostęp 15.03.2016].
14. Ambition Powered by opportunity. University of Southampton. Undergraduate prospectus. Southampton 2016.
15. Acute Care Needs Programme. W: http://www.southampton.ac.uk/healthsciences/undergraduate/modules/npcg2025_acute_care_needs.page [dostęp: 19.03.2016].
16. Behaviour That Challenge. W: http://www.southampton.ac.uk/healthsciences/undergraduate/modules/npmh2029_behaviours_that_challenge.page [dostęp: 19.03.2016].
17. Complex Care. W: http://www.southampton.ac.uk/healthsciences/undergraduate/modules/npcg3012_complex_care.page [dostęp: 19.03.2016].
18. Placements. W: <http://www.southampton.ac.uk/healthsciences/undergraduate/placements.page?> [dostęp: 19.03.2016].
19. Routes to registration. W: <https://www.nmc.org.uk/registration/joining-the-register/trained-in-the-eu-or-eea/eu-registration-authorities/poland/> [dostęp: 12.07.2016].
20. PGDip – Mental Health. W: http://www.southampton.ac.uk/healthsciences/postgraduate/taught_courses/pgdip_mental_nursing.page#modules [dostęp: 12.07.2016].